

A bibliafordítás néhány kérdése*

Ruzsiczky Éva

Aki a Biblia lefordítására vállalkozik, annak több olyan kérdéssel szembe kell néznie, amely más mű lefordításakor föl sem merül, vagy ha mégis, akkor sokkal könnyebben megválaszolható. Ilyen először is magának a lefordítandó szövegnek a kérdése, aztán a Biblia fordítása során szem előtt tartandó célok, elvek kérdése, az eleve megkövetelt hitelességre való különös tekintettel, vagy az a kérdés, hogy vajon szakfordítói feladat-e a Biblia lefordítása vagy műfordítói.

I.

Ami a lefordítandó szöveget illeti: más (irodalmi) művek esetében rendszerint elég azt elhatározni, hogy ettől vagy attól a szerzőtől ezt meg ezt lefordítjuk. Ezen túlmenően legfőljebb az lehet még kérdéses, hogy ha többször kiadott, átdolgozott műről van szó, akkor vajon melyik kiadást vegyük alapul: az elsőt-e vagy az utolsót, a szerző életében megjelentet-e vagy a halála után újra kiadottat.

Szemponatok az egyik mellett is, a másik mellett is szólhatnak, de általában nagyobb nehézség nélkül meg lehet határozni az előnyöket és a hátrányokat, attól is függően, hogy milyen célok elérésére törekszünk. A lefordítandó szöveg ezzel készen áll előttünk. A Biblia vonatkozásában a helyzet sokkal nehezebb, bonyolultabb. Először is: az eredeti szerzők Bibliája nem maradt fenn. Szövegét különféle kéziratok (értsd: másolatok a könyvnyomtatás előtti időből), fordítások és kiadások őrizték meg. Ezek száma meglehetősen nagy. Csak a héber Ószövetségnek (a továbbiakban: ÓSz) De Rossie (1784–88) már 1300 kéziratát felöleli, s azóta az ismertté vált héber kéziratok száma – az újabb felfedezések révén – nagymértékben megnőtt (például 1896: Kairó, geniza, ahonnan csak a Cambridge-be került töredékek számát százezerre becsülik; 1947/1948, 1962: Kumrán, ahol felszínre került egy csaknem teljes Izajás és – Eszter könyvének kivételével – az ÓSz minden könyvéből számos töredék).

A görög ÓSz-nek is több mint 1500 kéziratát ismerjük. Ugyanakkor a görög Újszövetség (a továbbiakban: ÚSz) ismert kéziratainak száma 1967-ben

* A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1992. október 2-i ülésén elhangzott előadás kiegészített, átdolgozott változata.

már elérte az 5236-ot. Nincs még egy olyan antik mű, amely annyi és oly régi kéziratban maradt volna fenn, mint épp a görög ŰSz. Érthető, hogy a teljes görög ŰSz kéziratanyagának feldolgozására a münsteri egyetemen 1959-ben külön intézetet alapítottak (K. Aland vezetésével).

A Bibliának a különféle kéziratokban megőrződött szövegei a mondanivaló lényegét tekintve megegyeznek és sértetlenek, de a kisebb részletekben a másolások, az akaratlan módosítások vagy a szándékos „javítások, helyesbítések” következtében eltérhetnek, sőt el is térnek egymástól, más szóval bizonyos mértékben „megromolva” állnak előttünk. A szövegkritika feladata, hogy a fennmaradt kéziratok értékét – külső és belső kritériumok alapján – megállapítsa, és a Biblia eredeti, hiteles szövegét kikövetkeztesse, helyreállítsa. Csakhogy: miként a különféle segédtudományok (bibliai földrajz, bibliai névtan, illetőleg bibliai nyelvészet, bibliai régészet, bibliai kronológia) eredményei, amelyek szintén kihatnak a Biblia szövegének értelmezésére, következésképpen a fordítására is, ugyanúgy a szövegkritika eredményei sem tekinthetők lezártak, végérvényesnek. Ellenkezőleg: az újabb fölfedezésektől is függően állandóan változnak, fejlődnek.

Példát is említve: Az ŰSz-nek az a szövege, amelyet az úgynevezett Hetvenes-fordítás (Septuaginta) tartalmaz, sokáig igen nagy tekintélynek örvendett. Ez volt Egyiptomon kívül is a szórványokban élő hellén zsidóság hivatalos Bibliája. De ez lett a „keresztény ŰSz” is: az ŰSz szerzői a Hetvenes-fordításból idézték az ŰSz-et. Az első latin ŰSz-fordítások szintén ennek alapján készültek, s a keleti egyháznak még ma is ez a hivatalos ŰSz-e.

A zsidóság körében azonban a jeruzsálemi templom pusztulása után a Hetvenes-fordítás elvesztette addigi föltétlen tekintélyét. Egyrészt eleve nem felelt meg teljesen annak a kánonnak, amelyet a templom pusztulása után Palesztinában megállapítottak. Ezen túlmenően: amikor készült, a Biblia héber szövege még nem állapodott meg, következésképpen a Hetvenes-fordítás szövege nem volt azzal az – egységesítő munka eredményeként létrejött – héber szöveggel teljesen azonos, amely a II. században hivatalosnak számított. Ehhez járult, hogy Akiba rabbi iskolája, amely a II. század elején a legnagyobb tekintélynek örvendett, nem érte be az értelemszerű fordítással, hanem a héber nyelv legkisebb kifejezőeszközeibe is teológiai értelmet magyarázott bele. Ezeket a Hetvenes-fordítás szövegében – természetszerűen – nem lehetett fölfedezni. Következésképpen a hellén zsidóság számára olyan új fordításokról kellett gondoskodni, amelyek a szóban forgó követelményeknek jobban megfeleltek. Így született – csak a legfontosabbakat említve – az Aquila-, a Theodotion- és a Szümmachosz-féle ŰSz-fordítás.

Más kérdés, hogy a IV. század végén (390-től) Szent Jeromos, akinek nevéhez a Vulgata néven nagy tekintélyre emelkedett bibliafordítás fűződik, szakított az addigi gyakorlattal és visszatért a héber eredetihez. Ez akkor meglehetősen nagy újításnak számított a Biblia latinra fordítása történetében, hiszen az addigi latin fordítások (összefoglaló néven: Vetus Latina) a Septuagintán alapultak.

Korunkban a legtöbb szövegkritikus az úgynevezett maszoréta szöveget részesíti előnyben a Hetvenes-fordítás szövegével szemben, jóllehet ez sokkal ké-

sőbbi: a 750 és 1000 között dolgozó maszoréták, azaz palesztinai szövegkritikusok munkájának gyümölcse, akik az egységet meglehetősen mesterséges úton teremtették meg (egy szöveg kiválasztása s az elérhető többi szöveg elpusztítása útján). Így érthető, hogy a bibliafordítók 1947-ben Hollandiában megtartott nemzetközi konferenciáján úgy döntöttek, hogy ahol csak lehet, fordításkor a maszoréta szöveghez kell igazodni. Ugyanakkor azt is leszögezték, hogy vannak helyek, ahol a maszoréta szöveget nem lehet világosan megérteni, vagyis lefordíthatatlannak kell tekinteni. Ilyen esetekben a görög vagy a szír fordításokhoz kell folyamodni. Ehhez gyakorlati segítséget nyújtandó a United Bible Societies *Helps for Translators* című sorozat 1. darabjaként megjelentetett egy kötetet (Hulst 1960), amely a teljesség igénye nélkül 1200 homályos vagy nem teljesen egyértelmű részletet illetően szolgál felvilágosítással, különféle fordítások, elsősorban a Hetvenes-fordítás szövegének figyelembevételével, idézésével.

Az ÚSz könyvei közül a szövegkritikusok a legbehatóbban az evangéliumok szövegét tanulmányozták, s a fennmaradt kéziratok, változatok alapján különféle típusokat állapítottak meg. A legfontosabbak:

1. A B szöveg (a B Kódex után), másképpen: semleges egyiptomi, alexandriai szöveg. Ennek egyik fő sajátossága, hogy nem harmonizál. Nagyon régi (Origenész szövege!), és csaknem általános vélemény szerint ez áll a legközelebb az eredetihez. Mindamellettt épp az újabb szövegkritikusok szövegfeldolgozás eredményének tartják, amely a profán szövegkritika központjában, Alexandriában készült. De ha így van is, annyi bizonyos, hogy kitűnő szövegeken alapszik.

2. A D szöveg (a D Kódex alapján) vagy másképpen a bizánci, nyugati szöveg (ezt először a régi latin fordításokban mutatták ki, de a szír fordítások is ezt képviselik!) Kr. u. 300 körül alakult ki, Antióchiában, a B típus kevésbé tiszta változataként. Mértéktartóan harmonizál, nyelvhasználata gondos. Kis-Ázsián át Bizáncba került, és mintegy a görög egyház hivatalos szövegévé vált. Mint ilyen háttérbe szorította a többi típust. A legtöbb görög kéziratban ez a szöveg maradt fenn. Nagyon régi (a II. századból, ha nem még régebről való), nagyon elterjedt (latin, szír területen, Egyiptomban: sahidai fordítás). Harmonizál, kiegészítéseket tartalmaz, s olykor különféle nehéz részek hiányoznak is belőle. Általános vélemény szerint távolabb áll az eredeti szövegtől, mint a B típus. A nyelvhasználata kevésbé gondos. Többen úgy vélik, hogy a görög keresztény közösségek irodalmi műveltségének alacsonyabb szintje is közrejátszott létrejöttében. Röviden: kora keresztény népies szövegváltozat.

3. Az A Kódexről elnevezett A típus, másképpen antióchiai vagy koiné szöveg. A tudományos szövegkritika csak a Codex Sinaiticus fölfedezése (1844) után szakított vele. Azóta egyértelműen a B típus számít a legjobb szövegnek (kritikai kiadások!), bár a legújabb papiruszleletek fölfedezése óta némelyek ismét tartózkodóbbak lettek megítélésében.

Ami az első nyomtatott bibliafordítások szövegét illeti: tudvalevő, hogy a Vulgata a VII–VIII. századtól végérvényesen háttérbe szorította a korábbi latin fordításokat, de ugyanakkor a középkorban magának a Vulgatának is több változata forgott közkézen. Olyan változatok is elterjedtek, amelyekben a Biblia szövege összekeveredett a Vetus Latina (a korábbi latin fordítások) szövegével. Hitelességre törekvés csak a Karolingok korától figyelhető meg: Nagy Károly

kifejezetten sürgette a Biblia hiteles szövegének helyreállítását. Ennek jegyében született Alcuin szövege. Ez szolgált alapul a párizsi egyetem szövegéhez, amely az egész középkoron át irányadónak számított, és amelyen az első nyomtatott Vulgata-kiadások is alapultak (Mainz, 1455–56). Az első nyomtatott görög ÚSz (Erasmus, 1516) viszont kései görög kéziratok szövege alapján készült. A Vulgata vele egy időben használt szövegeihez sokkal régebbi kéziratok szolgáltak forrásul. Mindamellett: Erasmus ÚSz-e széles körben elterjedt, és több nemzeti nyelvi ÚSz-fordításhoz alapul szolgált. Ugyanakkor a Vulgatát a Trienti Zsinat (1546) autentikusnak nyilvánította és elrendelte egy hivatalos kiadás elkészítését.

A XX. század elején (pontosabban 1907-ben) X. Piusz pápa megbízta a Benedek-rendet a Vulgata revíziójával. Az évtizedeken át folyó munka gyümölcse az 1979-ben napvilágot látott Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum editio (Neo-Vg). Közben azonban a jeruzsálemi biblikus intézet – eredeti szövegek alapján – megjelentette francia nyelven az ún. jeruzsálemi Bibliát (La Bible de Jérusalem 1955), ez hamarosan nagy tekintélyre emelkedett.

Mindent egybevéve: a bibliafordítóknak gyakorlatilag sose állt egyetlen olyan szöveg rendelkezésükre, melyet minden szempontból egyszer s mindenkorra megfellebbezhetetlennek tekinthettek volna.

II.

Sok irodalmi művet lefordítanak sok nyelvre, sőt a különféle korokban újra meg újra lefordítanak, de ezek fordításainak és újrafordításainak száma azzal összevetve, hogy a Bibliát hány nyelvre fordították le, és hányszor fordították le újra, olykor még egyazon nyelvre is, elenyésző. Ez elsősorban nem arra vezethető vissza, hogy nagyon régi művel állunk szemben (vö. Gilgames eposz). Sokkal inkább abból következik, hogy a Bibliát mind a zsidóság, mid a kereszténység Istentől sugalmazott Szentírásnak tekintette és tekinti ma is. Magából a Bibliából tudjuk: az Írások (értsd: a Törvény és a próféták) ismerete kezdettől föltétele volt a választott néphez tartozásnak (vö. MTörv 6), Jézus Krisztus pedig arra adott megbízást tanítványainak, hogy minden népnek hirdessék evangéliumát – a világ végéig (vö. Mt 28, 19–20; Mk 16, 15 kk; Lk 24, 47).

A Babilonba hurcolás (Kr. e. 734, 670, 597, 586) előtt Palesztinában az Írások megismerése nem ütközött nyelvi szempontból akadályba. De azután, hogy a száműzöttek hazatértek, a hébert egyre inkább felváltotta az arámi, ezért szükségessé vált, hogy az ÓSz-et zsinagógai használatra lefordítsák arámira. Így keletkeztek az első – parafrázisszerű – arámi fordítások, az úgynevezett targumok. De még előbb, a szórványban élő görög anyanyelvűeknek is le kellett görögre fordítani az ÓSz-et. Ennek jegyében került sor a már említett Hetvenes-fordítás (Septuaginta) elkészítésére az Alexandriában élő hellén zsidók számára (Ariszteász levele: törzsenként hat tudós készítette hetvenkét nap alatt – innen ered az elnevezése).

Az ÚSz könyveit zömében görög nyelven írták szerzőik, így lefordításukra aránylag későn került sor, hiszen a római birodalomban a görög köznyelv (koiné)

általánosan el volt terjedve. Ezért érthető módon az első keresztény bibliafordítások azokban a provinciákban készültek, amelyek nem voltak elgörögösödvé. Ezek közé tartozott például Felső-Egyiptom, Africa. Itt keletkeztek a főbb nyelvjárást képviselő kopt fordítások (szahidi, bohairi), amelyeket a III. sz. elején kezdhettek el lejegyezni, de a legrégebb (II. sz.-i) latin fordítások eredetét szintén Észak-Afrikában keresik a szakemberek. Az első szír evangéliumfordítások viszont az arámi keresztények számára készültek, Mezopotámia északi részén, ahol a görög hatás kevésbé érvényesült. A görög nyelv háttérbe szorulásával azonban másutt is szükségessé vált a Biblia lefordítása. Mindenekelőtt latin fordítások születtek jelentős számban. Ezeket követték a gót, az örmény, az etióp, az ósláv és a többi fordítások, egészen napjainkig, amikor is az emberiségnek már csak egészen kis töredékét képviselik azok a népcsoportok, amelyeknek a nyelvére/nyelvjárására még nincs a Biblia – ha nem teljes egészében is, de legalább fő részleteiben – lefordítva.

A bibliafordítók szeme előtt a századok során kettős cél lebegett. Egyfelől: a Bibliát (Istennek benne foglalt kinyilatkoztatását!) mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni. Másfelől: a szövegét híven meg kell őrizni a maga eredeti épségében. Ez a két szempont sohasem került egymással szembe, de azért azt illetően, hogy milyen fordítói elvek érvényesítésével lehet a hitelesség követelményének leginkább megfelelni, változtak a századok folyamán a vélemények. Némelyek csak a teljesen szolgai, szó szerinti fordítást tartották hitelesnek, mások – számolva a nyelvek közt fennálló különbségekkel – nem ragaszkodtak minden egyes szó átültetéséhez, ehelyett az eredeti szöveg értelmének pontos tolmácsolására törekedtek.

Nyilvánvaló: ez a két elv nem érvényesült mindig következetesen; ellenkezőleg: nemegyszer még egyazon bibliafordításon belül is keveredett egymással. Már a Hetvenes-fordításban (Kr. e. 150 k., bár a Pentateuchus keletkezési ideje Kr. e. 285 és 246 közé esik) megfigyelhető, hogy készítői közül némelyek szolgai módon minden szót visszaadtak, mások jóval szabadabban kezelték forrásukat, és annak érdekében, hogy az általuk lefordított könyvet minden nehézség nélkül meg lehessen érteni, még az eredeti szöveg parafrázisszerű tolmácsolásától sem riadtak vissza.

A későbbi görög fordítók közül például Aquila, aki Hadrianus császár korában (117–138) az egész ÓSz-et újra lefordította, Akiba rabbi tanítványaként minden igyekezetével azon volt, hogy az eredeti héber szövegnek – szolgai módon – minden egyes szavát visszaadja, s teljesen figyelmen kívül hagyta a görög nyelv törvényeit, következőképpen fordítása helyenként értelmetlen, sőt ellentétes értelmű. Am Akiba rabbi más tanítványai még rajta is túltettek: a szóról szóra fordítást sem tartották elég hitelesnek, ezért arra törekedtek, hogy a betűket is mind átültessék. Theodotion, aki szintén a II. sz.-ban élt, és inkább csak a Hetvenes-fordítás revíziójára vállalkozott a héber eredeti alapján, semmint önálló fordításra, nem követett el erőszakot a görög nyelven; ettől függetlenül sok héber szót átültetett vagy átírt a görögbe.

A II. sz. végén Szümmachosz már szabadabb kézzel dolgozott, mint Aquila vagy Theodotion: tekintetbe vette a görög nyelv szokást, ennek jegyében enyhítette az ÓSz antropomorfizmusait. A kopt fordítások nyelvjárási változatai

közül az egyik (a boharai) jobban tapad a betűhöz, olykor az értelem rovására is; a másik (a szahidi) szebben, szabadabban adja vissza a görög szöveget. Szent Jeromos – ahogyan ez Pammachius római szenátorhoz intézett leveléből kiviláglik – Aquilától és másoktól eltérően azt az elvet vallotta, Cicero példájára és tanítására hivatkozva, hogy amikor két nyelv kifejezőeszközei nem fedik egymást teljesen, akkor az eredeti szövegnek nem a szavait kell átültetni szóval fordítva, hanem a szavak értelmét kell megragadni, tehát mintegy jelentésről jelentésre kell fordítani (Szent Jeromos 1991: 91).

Szent Jeromos Vulgatája – tudjuk – nagy tekintélyre emelkedett. Ennek ellenére Szent Jeromos fordítói elvei nem váltak általánossá. Mindig voltak, illetőleg maradtak hívei a szolgálai módon, szóról szóra, sorról sorra való fordításnak, nemcsak az egész középkoron át, hanem később (a XVII–XVIII. században) is.

Korunkban a Biblia iránti érdeklődés mondhatni soha nem tapasztalt mértékben felfokozódott. Ez maga után vonta a fordítói elvek terén a differenciáltabb állásfoglalást. Gyakorlatilag: az úgynevezett nagy nyelveken – más-más fordítói elvek érvényesítésével – párhuzamosan több fordítás is készült vagy készül. Például angol nyelven 1957-ben kiadtak egy olyan ÚSz-fordítást (*Concordant Version of the New Testament*), amelynek készítői megkísérelték, hogy a különféle görög, illetőleg arámi szavakat az angolban is mindig ugyanazzal a szóval adják vissza, aztán ahol csak tudtak, az eredeti mondatfűzéshez is próbáltak igazodni. De még tíz év sem telt bele, már napvilágot látott (1966-ban) a *Good News for Modern Man* – ez az egészen egyszerű, közérthető nyelven készült ÚSz-fordítás. Aztán pár évre rá (1970-ben) megjelent – *The New English Bible* címen – a protestánsok igényes angol nyelvű, standard Bibliája.

A XX. századi bibliafordítások sorában a *Concordant Version of the New Testament* nem egyéb, mint kivétel, elszigetelt jelenség. A bibliafordítást taglaló szakemberek az efféle próbálkozásokkal szemben korunkban azt tartják alapvetőnek, hogy a Bibliát – rendeltetésével összhangban – akár első hallásra vagy olvasásra meg lehessen – különösebb nehézség nélkül – érteni. Ezt a már említett Jeruzsálemi Biblián kívül az össznémet új katolikus bibliafordítás (*Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift. Das Neue Testament* 1973., *Das Alte Testament* 1974) is tanúsítja. De megemlíthető az is, hogy a United Bible Societies a *Helps for Translators* című sorozat VII. darabjaként megjelentetett egy olyan kötetet, amelyben a szerző gyakorlati tanácsokat ad a fordítóknak, hogyan tehetik a kevésbé tájékozott nagyközönség számára is könnyen érthetővé bibliafordításukat (Wonderly 1968).

III.

Az Ószövetség népének irodalma még mielőtt írott formát öltött volna, már hosszú fejlődésen ment keresztül, a történelmi korban pedig évszázadok, sőt évezredek eseményei, tanulságai és megfigyelései csapódtak le benne, folyamatosan. Közben alakultak, tisztultak a gondolatok, a fogalmak, a megfogalmazások, mondhatni az a tartalom, amelynek kifejezésére ez az irodalom hivatva volt. Ugyanakkor Izrael fiainak irodalma egészet alkotott és a hatás-

kölcsönhatás viszonyában állt – a műfajok, a felhasznált elemek, motívumok, a kötelezőnek tartott formák, képek stb. tekintetében – a szomszédos népek (egyiptomiak, kánaániak, filiszteusok, hettiták, arámiak, asszírok, babilóniaiak stb.) irodalmával, de mint a keleti irodalmaknak általában, azért megvoltak a maga sajátos vonásai is.

Igy például gyakori a Bibliában a kiazmus, az anafora, a fokozás, a hiperbola, a megszemélyesítés. Leginkább mégis a képek sokasága és változatossága jellemzi a Biblia felőlelte irodalmat, költészetet, valamint ugyanannak a gondolatnak megismétlése – kétszer vagy háromszor – más-más szavakkal, fordulatokkal, vagyis a paralelizmus. A paralelizmus az akkád, a föníciai, az ugariti, az egyiptomi költészetet is jellemzi, de tetőfokát épp a héberben érte el. Ezt némelyek a szemita népek dinamikus érzelmvilágával, ennek hullámzó formában való megnyilatkozásával magyarázzák. Mások arra vezetik vissza, hogy a gondolatot koncentrikus (körkörös) formában igyekeztek kifejezni. Akárhogyan van is, annyi bizonyos, hogy a Bibliában nem egyszerűen azzal a stilisztikai alakzattal állunk szemben, amely rokon értelmű szavak harmonikus kapcsolatán alapszik, hanem olyan egymás után következő egységek tartalmi és formai hasonlóságával/azonosságával, amelyek rendszerint 2-4 szótagból állnak és ugyanazt a gondolatot fejezik ki. Ez a paralelizmus lehet szinonimikus, de koordináló is, amikor is különböző, de tárgyi szempontból ugyanolyan értékű gondolatra épül (például Zsolt 9, 16: A népek a maguk ásta verembe estek, s a hálóba, amit vetettek, az ő lábuk botlott), de ugyanígy antitézisen alapuló, ellentétes (pl. Zsolt 20, 6: Némelyek a harci szekerekben, mások a lovakban biznak, mi ellenben Urunk, Istenünk nevét hívjuk segítségül), valamint kiegészítő és fokozatos is, amikor is ugyanannak a gondolatnak más-más aspektusa kapcsolódik össze (például Zsolt 9, 8: De lám, az Úr mindörökké trónol, bírói széke ítéletre készen áll), illetőleg amikor a gondolat egyre fokozódó formában ismétlődik (például Biblia 1973. Zsolt 67, 4, 6: Magasztaljanak a népek, Istenünk, minden nép dicsőítsen téged).

Hogy a különféle paralelizmusokkal, illetőleg a képek sokaságával a fordító hogyan próbál megbirkózni, az mindenekelőtt attól függ, hogy a hitelességet miként értelmezi, tehát hogy szó szerinti megfeleltetésre törekszik-e inkább, akár azon az áron is, hogy a szöveg hírértéke bizonyos mértékig csorbát szenved, vagy arra, hogy fordítását minden nagyobb nehézség nélkül meg lehessen érteni, vagyis hogy kifejezései a célnyelvben is világosan tükröztessék azt a tudattartalmat, amelyet az eredetiben szereplő kifejezőeszközök hordoznak.

Aki arra is súlyt fektet, hogy az eredeti szövegben található képek, idiómák a fordításban is „megszólaljanak”, azaz egyértelmű, világos kifejezőeszközzül szolgáljanak, az óhatatlanul szembekerül azzal a kérdéssel, hogy vajon a célnyelvben, a célnyelv irodalmában élnek-e az eredeti szövegben szereplő képek, idiómák vagy ha nem, akkor az adott földrajzi környezetben, az adott művelődési fokon (!) még vagy már beilleszthetők-e úgy a fordításba, hogy az átültetés során a hírértékük csorbítatlanul megőrződjön. Ugyanakkor nyilvánvaló: az, hogy a célnyelvben, illetőleg ennek irodalmában megtalálhatók-e a keresett bibliai képek, idiómák, az nagymértékben függ attól, hogy a Biblia első fordítói fordítás közben milyen szempontokat, elveket tartottak szem előtt. Ha az első

bibliafordítók nem ültetik át, azaz nem fordítják le szó szerint valamely nyelvre a nemegyszer más szemléleten alapuló, szokatlan, sőt idegenszerű állandósult szókapcsolatokat, szóképeket, akár annak kockázatát is vállalva, hogy fordításuk nem lesz teljesen világos, közérthető, akkor eleve meg sem teremődik a lehetősége annak, hogy azok a célnyelv szókészletébe beépüljenek (Martins 1970: 299).

Így a Biblia kései fordítóinak, a bibliafordítások átdolgozóinak semmivel sem lesz könnyebb a helyzetük, mint amilyen az első bibliafordítóké volt. Ha viszont a Biblia első fordítói szó szerint átültetik – akár az értelem bizonyos fokú megcsorbitásának kockázatát is vállalva – a képeket, idiómákat, akkor előfordulhat, hogy ezek beépülnek legalább részben a célnyelv szókincsébe, és századok múltán már természetes kifejezőeszközüül szolgálhatnak a kései utódoknak. Ez azt jelenti, hogy a Biblia újrafordítói, a bibliafordítások átdolgozói már bátran törekedhetnek közérthetőségre, ennek érdekében nem kell az eredeti szövegben szereplő képekről, idiómákról lemondaniuk, hiszen azok a célnyelv szókincsében is föllelhetők, tehát „megszóaltathatók”.

Más szóval: ha szó szerinti fordításra törekedtek, akkor a bibliafordítók, mindenekelőtt az első bibliai részletek lefordítói (így az első lekciónáriumok készítői) kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárultak az adott célnyelv kifejezőeszközletének a gyarapításához, még ha ez nem volt is szándékukban¹. Ezt a különféle nyelveken készült frazeológiai gyűjtemények (a szótárakat is ide értve) egyértelműen tanúsítják: számos olyan állandósult szókapcsolatot tartalmaznak, amelynek eredete a Bibliára megy vissza (Bíró és Sclandt 1937, Büchmann és Heinemann 1928, Paul 1966).

Az Ószövetség népe körében – pásztorkodó, félnomád népről lévén szó – a kos, a kecske, a bika szarva az erő, a hatalom jelképéül szolgált. Így érthető, hogy a héberben több állandósult szókapcsolat is létrejött a magyar *szarv* szó héber megfelelőjével. Ha valakinek ‘fölemelkedett/fölemeltetett, felmagasztaltatott stb. a szarva’, ez azt jelentette, hogy ereje teljében volt, tekintélynek örvendett, tisztelet övezte (vö. 1Sám 2, 1; Zsolt 75, 11; 89, 18. 25; 111, 9). Az ember akár a saját szarvát is fölemelhette (vö. *fölemeli a fejét*), ez esetben az erő, a hatalom éreztetésére utalt a kifejezés, túlzott öntudatot fejezett ki (vö. Zsolt 75, 5 kk.). Ha más emelte fel valakinek a szarvát, ez azzal volt egyértelmű, hogy megsegítette, kiszabadította szorultságából, erőt adott, vigaszt nyújtott neki (vö. 1Sám 2, 1; Zsolt 148, 14; Sir 47, 5); ezzel egyenértékű volt, ha valakinek a szarvát Isten kegyelméből vagy nevében emelte föl valaki (vö. Zsolt 89, 18. 25). De hasonló értelmet hordozott a ‘szarvat növeszt’ kifejezés is (vö. Ez 29, 21). Ezzel szemben a ‘szarvat letör/levág’ az erő, a hatalom megtörését fejezte ki (vö. Sir 47, 7; Jer 48, 25; Siral 2, 3; Zsolt 75, 11). Ezzel összhangban Sirák Fiaának Könyvében a ‘szarvát másnak adja’ (vö. Sir 49, 5) arra utal, hogy Júda királyai megbűnhődnek hűtlenségükért: elvesztik hatalmukat, vége szakad dicsőségüknek. Jób könyvében a ‘szarvát a porba fúrja’ (Jób 16, 15) a gyász, a megalázkodás kifejezésére szolgál.

Azokon a helyeken, ahonnan ezeket a kifejezéseket a bibliai lexikonok (Haag 1969, McKenzie 1978)² idézik, egy-két kivételt nem tekintve a magyarban is szerepel a *szarv* szó mind Károlyi Gáspár (1590), mind Káldi György (1626)

bibliafordításában, pontosabban ezek első kiadásában. Az általuk használt, szó szerint lefordított kifejezések a későbbi átdolgozásokba is átkerültek, és még a hatvanas években külföldön megjelentetett protestáns bibliafordításban (Károli é.n.), valamint a háború előtt napvilágot látott utolsó katolikus bibliakiadásban (1934) is sorra megtalálhatók. De közülük – *A magyar nyelv értelmező szótárának* (I–VII. kötet, 1959–62) tanúsága szerint – csak a *megnő a szarva* ‘elbizakodik, rátartívá, nagyralátóvá lesz’, valamint a *letöri a szarvát* ‘megalázza elbizakodottságában, gögjében’ (és ennek változata: *letörik a szarva* ‘enged gögjéből, nagyképűségéből’) tekinthető nyelvünk szókészletében meggyökeresedettnek.

Más szóval: a magyarban inkább csak a negatív kicsengésű kifejezések honosodtak meg. Ez annál szembeötlőbb, mivel a Bibliában a pozitív jellegű kifejezések a gyakoribbak, és a zsoltaókban is ezek vannak túlsúlyban (vö. Káldinál Zsolt 74, 11; 88, 18. 25; 91, 11; 111, 9; 131, 17; 148, 14), amelyekről tudvalevő, hogy a Biblia ószövetségi részének legismertebb darabjai közé tartoznak. Így önkéntelenül is arra a következtetésre jutunk, hogy amellet a szinte magától értetődőnek látszó, már-már közhelynek számító tétel mellett, amely szerint az idegenszerű állandósult szókapcsolat meghonosodásának alapföltétele a gyakori használat, azt is szükségesnek látszik kiemelni, hogy a gyakori, illetőleg a hosszú időn át való használat **önmagában** még nem idézi elő föltétlenül az idegenből „lefordított” idioma meghonosodását.

Miután a szó szerint való fordítás háttérbe szorult, a bibliafordítások átdolgozói többnyire szakítottak a célnyelvben nem élő, meg nem gyökeresedett bibliai képek, idiómák szóról szóra való átültetésének gyakorlatával. Így érthető, hogy az új magyar bibliafordításokból (Biblia 1973, Biblia 1975) is kimaradt a *sarv*val kapcsolatos idézett kifejezések nagyobb része. Pontosabban: az élő vagy legalábbis érthető negatív kicsengésű kifejezéseket az új katolikus bibliafordítás (1973) általában megtartotta (így Zsolt 75, 11: *A bünösök sarvát* letördelem, ám az igazak feje fölemelkedik; Sir 47, 7: Győzött körös-körül az ellenség felett, ... letörte *sarvukat*; Jer 48, 25: Levágták Moáb *sarvát*; összetörték karját; de Siral 2, 3: összezúzta Izrael egész hatalmát). Az új protestáns bibliafordítás (1975) ezek esetében sem ragaszkodott föltétlenül a hagyományhoz (például Zsolt 75, 11: *A fennhéjázó bünösöket összetöröm*; Károlyinál: *És az gonoszoknak minden sarvát lerontom*; bár Jer 48, 25: *Letörték Móáb sarvát*, és karját összezúzták).

Ami a pozitív tartalom tolmácsolására hivatott kifejezéseket illeti, ezeket az új magyar bibliafordítások készítői még inkább igyekeztek elkerülni, legfőlőbb kivételesen (elvétésből?) éltek egyszer-egyszer velük (protestáns részről: Siral 2, 17: örömet szerzett az ellenségnek, fölemelte támadóid *sarvát*; katolikus részről: Sir 47, 5: [Az Úr] erőt adott jobbja, hogy legyőzhesse a harcedzett férfit, és így Izrael *sarvát* fölemelje; Ez 29, 21: Azon a napon *sarvat* növesztek Izrael házának, ... Akkor megtudják, hogy én vagyok az Úr; a protestáns megoldás: *Azon a napon újra megnövelem Izrael háza hatalmát, ...*), esetleg hasonlatba beépítve (így az 1973-i katolikus bibliafordításban Zsolt 92, 11: *Fejem fölemeltem, mint a bivaly sarvát*).

A ‘sarv’ fogalmához kapcsolódó pozitív tartalmú héber kifejezéseket a ka-

tolikus bibliafordítók rendszerint úgy iktatták ki, hogy hasonló értelmű (vö. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.*) idiómával pótolták. Például 1Sám 2, 10: hatalmat ad királyának, s fölemeli fölkentje fejét; Zsolt 75, 11: az igazak feje fölemelkedik; Zsolt 89, 25: nevemben fölemeli a fejét; Zsolt 112, 9: feje dicsőségesen fölemelkedik (l. még: Zsolt 75, 5 kk; Zsolt 89, 18; Zsolt 148, 14; de kivételképpen 1Sám 2, 1: erővel tölt el Istenem; Siral 2, 17: eltöltötte őket erővel).

A protestáns bibliafordítók az esetek zömében a *hatalom* szóval élve ültették át azokat a szövegrészeket, ahol az eredetiben a *szarv* szó héber megfelelője szerepel, idióma kulcsszavaként. Így 1Sám 2, 10: de királyát megerősíti, felkentjének hatalmat ad; Zsolt 89; 18. 25: Kegyelmed által emelkedik hatalmunk; nevem által emelkedik hatalma; Zsolt 112, 9: hatalma dicsőségesen emelkedik; Zsolt 132, 17: Ott növelem meg Dávid hatalmát; Zsolt 148, 14: Megnöveli népe hatalmát; Ez 29, 21: újra megnövelem Izrael háza hatalmát; de: 1Sám 2, 1: visszaadta erőmet az Úr; vagy Zsolt 75, 11: az igazakat felmagasztalom. Vagyis: az idióma elkerülése érdekében a fordítók – úgy tűnik – még az erő, a hatalom tudatából fakadó öntudat érzékeltetéséről is lemondtak, noha az eredeti kifejezés ezt érzékelhetően sugallja.

A *kéz* szó héber megfelelőjével keletkezett állandósult szókapcsolatokat szemügyre véve: (Haag 1969:661): Egyiptomban az imádkozó embert fölemelt kézzel ábrázolták. Az asszíroknál, a babilóniaiaknál szintén az Isten segítségül hívásának a gesztusa a kéz fölemelése, kitérése. A gesztus ma is él, sőt újabban terjed is, a személyes ima kísérőjelenségeként. Lehetséges, hogy az ÓSz-ben is kitérta karját a zsolttáros, amikor így imádkozott: Halld meg könyörgő szavam, hisz hozzád kiáltok, *kezemet kitérom*, Uram, szent templomod felé (Zsolt 28, 2). De az is lehetséges, hogy már ő is idiómaként vagy legalábbis idiómává valóban levő kifejezésként vette ajkára a szóban forgó állandósult szókapcsolatot. A mai zsolttározó általában idiomaként él a kifejezéssel.

A kéznek a szájhoz emelése a tisztelet, imádás gesztusául szolgált (vö. Jób 31, 27; a latinban is: *ad-orare < ad os*). Jób panaszában olvassuk: ha csókra emeltem *kezemet a szájhoz*, ez is bűn számba megy a bíró szemében. Itt mi már semmit nem érzékelünk abból, amire a kifejezés utal, csupán a szöveg további része sejteti, miről is van szó: akkor fent az Istent megtagadtam volna (31, 28), de csak azért, mert az előzményben a nap és a hold csodálása szerepel. Azt, hogy vajon a héberben a kifejezés az idiomává válásnak vajon milyen stádiumában lehetett, ha ugyan már elkezdődött ez a folyamat, külön kellene vizsgálni (Biblia 1973).

A kéz megtöltése a Bibliában (és az asszíroknál is) a hatalommal való felruházás, elsősorban a papi hatalommal való felruházás szertartásának része volt. A feláldozott állat bizonyos részeit konkrétan odanyújtották a papnak: telerakták a markát (vö. Szám 3, 3). Ott, ahol a szövegkörnyezet kellő felvilágosítással szolgál, az új katolikus bibliafordítás (1973) megtartotta a kifejezést: Jerobeam nem tért meg gonosz úttjáról, hanem akinek csak kedve volt hozzá, annak *tele rakta markát*, s [az illető] máris a magaslatok papja lett (1Kir 13, 33). A protestáns bibliafordítók (1975) a *beiktat* igével helyettesítették a kifejezést: akinek ez tetszett, azt beiktatta, hogy az áldozóhalmok papja legyen (1Kir 13, 33).

Mindazáltal: mind a katolikus, mind a protestáns bibliafordítók nagyon korán áttértek a *fölken/fölszentel* igével való megfeleltetésre. Ez arra enged következtetni, hogy idiómaként kezelték a kifejezést, amelyet egyetlen szóval adtak vissza.

Az USz-ben Jézus perében Pilátus még vizet hozatott és valóban megmosta – mentegetőzésül, ártatlanságát bizonyítandó – a kezét. Ezzel szemben a *mossa (a) kezét*, ha a Bibliában jártas nyelvhasználóban esetleg felidézi is Pilátus alakját, illetőleg ítéletét, a magyarban (és nyilván más nyelvekben is) – a Bibliából ismert, konkrét szimbolikus cselekvéssel szemben – egyértelműen idióma. Más szóval: a célnyelvek kifejezőkészlete olyan idiómákkal is gazdagodott a bibliafordítások révén, amelyek a Biblia eredeti szövegében valójában még nem is éltek idiómaként, legfőljebb útban voltak az idómává válás felé. A jelenségre természetesen az ÓSz-ből is lehet példát idézni: míg mai nyelvünkben a *ráruház* szó utal arra, hogy valaki bizonyos tisztség jogos tulajdonosává tesz valakit, addig az Ószövetségben ezt egy szimbolikus cselekvéssel fejezték ki. Így például Eleazár úgy lett pappá, hogy ráadták Áron öltözékét (Szám 20, 26–8).

★

A hasonló példákat még sokáig lehetne sorolni. De talán már az említettek is elegendők ahhoz, hogy föltételezzük: a bibliai idiómák különféle megfeleltetésének vizsgálata, a szókinccs bibliai eredetű rétegenek módszeres feltárása sok tanulsággal járna. Ugyanakkor az a kérdés is fölmerül: vajon a korunkban előtérbe került bibliafordítói gyakorlat, nevezetesen a világosságra, könnyen érthetőségre törekvés nem vonja-e maga után – közvetve – a szókészlet szegényítését. Egyelőre csak arra hivatkozhatok feleletül, hogy olyan nyelvek esetében, amelyekre már évszázadokkal ezelőtt lefordították a Bibliát, az eddig gyökeret nem vert kifejezések meghonosodására már aligha lehet számítani. Ha viszont első ízben fordítják le valamely kevésbé fejlett nyelvre a Bibliát, akkor a bibliafordítók föltehetően nem elszigetelten végzik munkájukat, hanem a fejlődő népek körében amúgy is égető problémaként jelentkező nyelvújítás áramába bekapcsolódva.

Jegyzetek

¹ Vö. a nyelvújítás vezérének, Kazinczy Ferencnek gyakorlatával, aki számos német, francia és más idiómát, frazeológiai egységet átültetett szókészletünk gyarapítására (l. Halász 1883: 159–162., 205–211., 253–258., 303–313., 396–403., 447–454., 535–542. Vö. Martins 1970: 297 kk.), és a pályatársakat is biztatta, hogy ne csak „szókat változtassanak, teremtsenek, hanem „... az idegen szóllásokat is vigyék be nyelvekbe, ha ezek által a nyelv szépül, bővül” (Dayka élete. Abafi-féle kiadás: Magyar Pantheon 1813. XXII.) Ezzel összhangban az *Orthologus és Neologus*ban a nyelvújítók védelmében azt hozta fel egyik fő érvül, hogy a neológusok nem rontják a nyelvet, ellenkezőleg, arra töreksenek, hogy a nyelv „szépségei, mellyek épen az által, hogy azok neki tulajdon és másokkal nem közös szépségei, még betesebbek, idegen szépségek által neveltessenek...” (*Tudományos Gyűjtemény* 1817. XII. 105).

² A ‘kéz’ fogalmához kapcsolódó, itt tárgyalt bibliai idézetek forrása: Biblia 1973.

Irodalom

- Bíró I., Schlandt H. 1937. *Szólások és fordulatok*. Budapest.
- Büchman, G., Heinemann, E. 1928. *Geflügelte Worte*. Der Zitalenschatz des Deutschen Volkes. Auf Grund der Ausgabe von Georg Büchmann bearbeitet und auf die jüngste Zeit ergänzt von E. Heinemann. Berlin.
- Concordant Version of the New Testament*. 1957. Vö. Nida, E. A. 1964. Leiden: Brill 23, 165.
- De Rossi, G. B. 1784–1788. *Variae Lectiones Veteris Testamenti ...* Parma.
- Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift* [.] Das Neue Testament 1973. Das Alte Testament. 1974. Stuttgart: Katholische Bibelanstalt.
- Good News for Modern Man* [.] The New Testament in Today's English Version. 1966, 1970. New York: American Bible Society.
- Haag, H. (hrsg.) 1969. *Bibel-lexikon*. Leipzig: St. Benno Verlag. 218–224. (Bibelhandschrift), 227–231. (Bibeltext), 231–245 (Bibelübersetzung[en]), 661 (Hand), 663 (Handauflegung), 761 (Horn), 1393–1398 (Poesie [hebraische], 1577–1580 (Septuaginta), 1846–1848 (Vetus Latina), 1861–12862 (Vulgata).
- Halász I. 1883. Kazinczy, mint fordító. *Magyar Nyelvőr* 12. évf. 159–162, 205–211, 253–258, 302–313, 396–403, 447–4454, 535–542.
- Hulst, A. R. 1960. *Old Testament Translation Problems*. Helps for Translators Volume I. Leiden: Brill.
- La Saint Bible ... La „Bible de Jerusalem”* 1955. Paris: Les Éditions du Cerf.
- Káldi Gy. 1626. *Szent Biblia*. Az egész keresztyénségben bévött régi deák bötüből magyarra fordította... Káldi György pap.
- Károli G. hely és év nélkül *Szent Biblia* [.] *Azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltott egész Szent Írás* [.] Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár.
- Károlyi G. 1590. *Szent Biblia* [.] *Azaz úr Istennek ó és új Testamentomának Próféták és Apostolok által megíratott szent könyvei*. Vizsoly.
- Martins, E. 1970. Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759–1831). *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Hungarica Stockholmiensia* 2. Stockholm 297 kk., 299.
- McKenzie, J. L. 1978.¹⁴ *Dictionary of the Bible*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc. – London: Collier Macmillan Publishers. 370 (Horn), 702–706 (Psalms), 880–883 (Text).
- The New English Bible*. 1961, 1970. Oxford–Cambridge: University Press.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating with Special Reference to Principles and Procedures involved in Bible Translating*. Leiden: Brill.
- Nida, E. A., Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
- Paul, H. 1966. *Deutsches Wörterbuch*. 5. völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage von Betz, W. Tübingen.
- Ruzsiczky É. 1976. A nyelvi lektor munkájáról (A Biblia nyelvi lektorálása során szerzett tapasztalatok alapján.) *Magyar Nyelvőr* 100. évf. 7–24.

- Ruzsiczky É. 1991. A bibliai idiómák fordítását illető nézetek és a szókészlet fejlődése. In: Kiss J. és Szűts László (szerk.) *A magyar nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. 1991. Budapest: Akadémiai Kiadó. 572–577.
- Ruzsiczky É. 1981. A Biblia újrafordítása. In: Bart István és Rákos Sándor (szerk.) *A műfordítás ma*. Budapest: Gondolat. 415–446.
- Szent Jeromos 1991: Levél Pammachiushoz a műfordításról. In: *Szent Jeromos »Nehéz az emberi léleknek nem szeretni«* [...] A keresztény életéről, irodalomról és tudományról. Ford. Adamik Tamás. Harmonia Mundi könyvek (sorozatszerk. Vízkelety Tibor). Budapest: Helikon. 87–99.
- Wonderly W. L. 1968. *Bible Translation for Popular Use. Helps for Translators. Volume VII*. London: United Bible Societies.

Források

- Biblia 1973. = *A Biblia* [.] *Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, 1973. Budapest: Szent István Társulat.
- Biblia 1975. = *Biblia* [.] *Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. 1975. Budapest: a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Ez = Ezékiel könyve. In: *Biblia 1973.*, Ezékiel próféta Könyve. In: *Biblia 1975.* 1110–1177.
- Jer = Jeremiás jövendölése. In: *Biblia 1973.* 901–965., Jeremiás próféta könyve. In: *Biblia 1975.* 997–1095.
- Jób = Jób könyve. In: *Biblia 1973.* 590–622., Jób könyve. In: *Biblia 1975.* 599–657.
- 1Kir = A Királyok első könyve. In: *Biblia 1973.*, 339–370., A királyok első könyve. In: *Biblia 1975.* 405–444.
- Lk = Lukács evangéliuma. In: *Biblia 1973.* 1185–1222.
- Mk = Márk evangéliuma. In: *Biblia 1973.* 1162–1184.
- Mt = Máté evangéliuma. In: *Biblia 1973.* 1118–1161.
- Mtörv = Második Törvénykönyv. In: *Biblia 1973.* 183–218.
- Ósz = Az Ószövetség (könyvei).
- 1Sám = Sámuel első könyve. In: *Biblia 1973.* 279–311., Sámuel első könyve. In: *Biblia 1975.* 329–369.
- Sir = Jézusnak, Sirák Fiának Könyve. In: *Biblia 1973.* 766–813.
- Siral = A Sirmak Könyve. In: *Biblia 1973.* 965–973., Jeremiás siralmi. In: *Biblia 1975.* 1095–1110.
- Szám = A Számok Könyve. In: *Biblia 1973.* 140–182.
- Úsz = Az Újszövetség (könyvei).
- Zsolt = A zsoltárok könyve. In: *Biblia 1973.* 623–701., A zsoltárok könyve. In: *Biblia 1975.* 657–813.